

Humanisme en het Avondland

De Europese humanistische traditie

Jeroen Vanheste

DAMON

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1. Wat is humanisme?	11
2. Verschillende gedaanten van het humanisme	16
De Griekse wortels van het humanisme	16
Rome: 'humanitas' en civiel humanisme	19
Kosmopolitisme en universalisme	21
Humanisme in de christelijke Middeleeuwen	22
Humanisme in de Renaissance	28
De 17e en 18e eeuw	31
Weimar humanisme	32
De 19e eeuw: antihumanisme in twee gedaanten	35
19e-eeuws humanisme	39
Het Centraal-Europese humanisme	40
3. Humanisme en antihumanisme in de 20ste eeuw	43
Humanisme in het interbellum	43
De naoorlogse kritiek op het humanisme	46
Van humanisme-kritiek naar antihumanisme	48

Het menselijk subject en de vrije wil een illusie?	54
Een veranderde opvatting van mens en cultuur	58
Humanisten tegen de keer	60
4. Conclusie: de humanistische mens- en cultuuropvatting	73
Het humanistische mensbeeld	78
5. De actualiteit van het humanistische denken	88

Woord vooraf

In de afgelopen jaren heb ik me in het kader van een promotie-onderzoek intensief beziggehouden met de Europese humanistische traditie. Dat resulteerde in een dissertatie waarin het denken van een aantal auteurs uit het Interbellum (waaronder T.S. Eliot, Thomas Mann, José Ortega y Gasset en Julien Benda) centraal staat en waarin daarnaast lijnen worden getrokken van deze denkers naar naoorlogse filosofen als Luc Ferry, Tzvetan Todorov, Alain Finkielkraut, Stephen Toulmin en George Steiner.¹ Tijdens het werk aan mijn proefschrift werd het me gaandeweg duidelijk dat mijn onderwerp naast een (verhoopte) wetenschappelijke waarde ook een beduidende actualiteitswaarde heeft. Het humanistische denken verdiept zich immers in existentiële vragen als ‘Wat is de mens?’ (Van nature goed? Van nature slecht? Een onbeschreven blad? Is hij autonoom? Beschikt hij over een vrije wil?) en ‘Wat is een vervuld leven?’: vragen die hun actualiteit nooit verliezen. Ook houdt het humanisme zich intensief bezig met de rol van onderwijs en vorming en met de betekenis van

1 Het boek heet *Guardians of the Humanist Legacy* en is uitgegeven door Brill in haar serie ‘Philosophy of History and Culture’ (www.brill.nl/phc).

kunst en literatuur: en dit zijn al evenzeer onderwerpen die voor elke generatie van belang zijn. Daarnaast is er een verband (althans dat betoog ik) tussen het humanistische denken en de vraag naar het wezen van Europa, naar datgene wat Europeanen met elkaar verbindt. Inzicht in de Europese humanistische traditie kan daarom mogelijk een zinvolle bijdrage leveren aan actuele debatten als die over Europese waarden, de multiculturele samenleving en de globalisering.

Om deze redenen ontstond het idee om naast de dissertatie een essay te schrijven waarin enkele hoofdlijnen en centrale gedachten van het Europese humanistische denken beknopt worden samengevat. Het humanisme is door tal van naoorlogse denkstromingen met de grond gelijk gemaakt, een proces dat alles te maken heeft met de westerse bekritisering en zelfs afwijzing van de eigen culturele traditie na de rampzalige ervaringen van de twintigste eeuw. Maar misschien is het tij aan het keren: er lijkt de laatste jaren een voorzichtige herwaardering van de eigen culturele wortels, en daarmee ook van het humanisme, op gang te zijn gekomen. Naar mijn mening behoort het humanistische denken tot de ziel van Europa en verdient het een dergelijke renaissance. Met dit boekje hoop ik er een kleine bijdrage aan te leveren.

Nijmegen, april 2007
Jeroen Vanheste
jeroen@caissa.nl
www.caissa.nl

Inleiding

Wat is Europa? Heeft Europa een eigen verhaal, specifieke kernwaarden, een gedeelde traditie die Europeanen met elkaar verbindt? Is het christendom de bepalende factor? Of ligt het wezen van Europa in zijn rationaliteit en wetenschappelijk denken? Vormen de liberale democratie, burgerrechten en scheiding van kerk en staat het Europees fundament? Of gaat het misschien niet om zulke verheven begrippen, maar veeleer om de economische slagvaardigheid van een gedeelde vrije markt? Deelt het voormalige Oostblok de Europese cultuur? De Balkan? Turkije? Nooit eerder in haar lange geschiedenis is de vraag naar het wezen van de Europese beschaving zo nadrukkelijk aan de orde gesteld als in onze tijd van globalisering en de multiculturele samenleving. Nooit eerder ook werden zoveel verschillende antwoorden gegeven.

In dit essay interpreteer ik de Europese cultuurgeschiedenis vanuit haar humanistische traditie: ik stel voor het verhaal van het Avondland te lezen als dat van het Europese humanisme. Dat is niet zozeer een alternatieve interpretatie, die naast overtuigingen als 'Europa=christendom', 'Europa=rationaliteit' of 'Europa=Verlichting' geplaatst wordt, als wel een overkoepelende, die het christendom, de Verlichting en andere Europese ideeënstromingen

I. Wat is humanisme?

Het begrip 'humanisme' wordt op zeer uiteenlopende manieren gebruikt. Ik hanteer de term in zijn klassieke betekenis, die zoals hierna nog zal blijken afwijkt van wat men tegenwoordig doorgaans onder humanisme verstaat. Het humanisme is geen doctrine of ideologie, maar veeleer een bepaalde houding ten opzichte van de mens, het menselijk leven en de cultuur. Eenvoudig gezegd is het een levensbeschouwing waarin de mens en zijn mogelijkheden een centrale positie innemen. Binnen dit kader zijn er verschillende uitwerkingen mogelijk en het humanisme heeft dan ook tal van uitdrukkingsvormen gekend, zoals het humanisme van de Griekse stadstaten, het door de stoïsche filosofie beïnvloede humanisme van de Romeinse literatoren, het christelijke humanisme van Erasmus, het 'literaire humanisme' van auteurs als Montaigne, Cervantes en Shakespeare, het maatschappelijke humanisme van de Franse *philosophes*, en het Centraal-Europese en sterk door de joodse cultuur bepaalde humanisme in de steden van de Donaumonarchie. Hoewel deze en andere vormen van humanisme duidelijk van elkaar verschillen, delen zij bepaalde basisovertuigingen over mens en cultuur. Het humanisme beschouwt de mens als relatief autonoom, niet gedetermineerd en voorzien

van een vrije wil. Het ziet de mens als noch van nature goed, noch van nature slecht: hoewel geen onbeschreven blad, is de mens in aanzienlijke mate *open* en *onvoltooid* en dient hij zich dus nog te ontwikkelen. Zijn belangrijkste gereedschap daarbij is de rede, welke niet alleen uit intellectuele vermogens bestaat, maar ook uit *phronesis*: het aristotelische begrip van 'praktisch verstand' dat verwijst naar zaken als gezond verstand, moreel inzicht en levenservaring.

Hoewel het humanisme religie en het bestaan van een god niet per definitie verwerpt, wijst het elke orthodoxe leer af die de mens reduceert tot een pion van God of de goden. Eenzelfde houding neemt het aan ten opzichte van het aardse: het humanisme omarmt de wetenschap en technologische vooruitgang, maar verwerpt naturalistische opvattingen die de mens reduceren tot een product van zijn biologische en genetische eigenschappen en zijn instincten. We zullen nog zien dat het humanisme ook afwijzend staat tegenover materialistische filosofieën die mens en cultuur herleiden tot sociaal-economische omstandigheden of tot een 'wil tot macht'.

Het humanisme gelooft dat de mens niet gradueel, maar principieel verschilt van het dier in zijn vermogen tot zelfbewustzijn en, door de gave van de taal en het verstand, tot intellectuele, sociale en morele ontwikkeling. "Dieren worden geboren, mensen worden gemaakt", aldus Erasmus, en Baltasar Gracián drukte hetzelfde idee uit in zijn *Handorakel en Kunst van de Voorzichtigheid* (1647) waarin